

**ЗА НЯКОИ ОТКЛОНЕНИЯ В СЪГЛАСУВАНЕТО
НА ТОПОНИМИТЕ**
Ничка Бечева

Най-разпространеният структурен модел в българската топонимия е словосъчетанието, което функционира като название на отделен географски обект. Според К. Попов 1974:30 словосъчетанието е съединение най-малко на две самостоятелни, пълнозначни думи, които образуват смислово и граматическо единство.

Досегашните специални и регионални изследвания са разкрили няколко основни начина за образуване на топоними у нас. В много отношения топонимичните типове и начините на тяхното образуване не се отличават от словообразуването в нашия език и неговите диалекти (Ковачев 1982:85).

Доколкото ми е известно, върху структурата на българските топоними не са правени специални количествени анализи. Дори бегъл поглед върху досега събрания и анализиран материал потвърждава твърдението, че най-разпространеният структурен модел на местни имена у нас е словосъчетанието от прилагателно и съществително.

Попов 1974:39 посочва, че словосъчетанието от съществително и прилагателно означава предмет, свързан атрибутивно със своя признак, т.е. те са атрибутивни (определителни) словосъчетания. Според характера на отношенията между компонентите си словосъчетанието от съществително и прилагателно е подчинително, а връзката между тях може да се изрази по три начина: а) свързване чрез съгласуване и управление; б) свързване чрез прилагане; в) свързване чрез предлог.

Съгласуването е вид синтактично свързване на съставките в словосъчетанието, при което зависимата дума се приспособява по форма към рода, числото или лицето на основната дума. Например прилагателното име в определителните словосъчетания като определение винаги се съгласува по род и число със съществи-

телното (определяемото), от което зависи (Попов 1974:43).

Съгласуването между компонентите на топонимичните словосъчетания се извършва според правилата на синтаксиса ни по род и число (Ковачев 1983:97).

В процеса на езиковите изследвания на диалектно и топонимно равнище се наблюдават отклонения в съгласуването между елементите на словосъчетанията. Според Й. Иванов 1972:537 това става по-често в именни словосъчетания и е доста обикновено в атрибутивни словосъчетания от съществително и прилагателно (или числително) име. Такива отклонения се наблюдават из говорите във Вардарията (по течението на Долни Вардар – Солунско-Богданско, Ениджевардарско), във Воденско, Кайлярско, Корчанско, Драмско, отчасти в Гоцеделчевско и Родопите.

Тази диалектна особеност откриваме и в топонимията от съответните райони, но и на други места – в Средецко, Троянско, Михайловградско, Берковско.

На основата на топонимен материал от различни райони ще се опитаме да анализираме и класифицираме отклоненията в съгласуването по род и число между компонентите на словосъчетанията от прилагателно и съществително, които функционират като топоними. Използвани са материали от територията между Долна Струма и Долна Места (ДСДМ), както и от редица околии – Разложка (Раз.), Велинградска (Вгр.), Асеновградска (Асгр.), Първомайска (Първ.), Средецка (Ср.), Троянска (Тр.), Михайловградска (Мих.), Берковска (Бер.) (вж. литературата).

Условно двусъставните местни имена (МИ), които са обект на анализ, могат да се разделят на две групи според произхода на главната част в словосъчетанието. Към първата група причисляваме имената, които съдържат съществително от домашен произход, а към втората група – имената, които съдържат съществително – заемка. Предмет на анализ тук ще бъдат имената от първата група.

Случаите на отклонения в съгласуването между компонентите на словосъчетания с главна част съществително от домашен произход не са много, те представляват по-скоро изключения сред огромния брой МИ, образувани от съществително и прилагателно. Според характера на прилагателното в словосъчетанието се отделят две групи топоними. В едната са т.нар. посесивни имена.

При тях зависимият компонент в словосъчетанието е притежателно прилагателно, производно от лично (ЛИ) или родово име (РИ). Тези оними са разпространени във всички споменати райони: *Абазово явор* (ДСДМ), *Амово извор*, *Елчино даб*, *Крапачево брест* (Раз.), *Кюлюмово брег* (Вгр.), *Бабина Тодорина кладенец*, *Куртово дол*, *Тепальково уденица* (Ср.), *Машалово поляна* (Тр), *Банково връх* (Мих.), *Гайтаново пожар* (Бер.).

Отклонения в съгласуването съществуват и при някои МИ, които по структура представляват словосъчетание от качествено прилагателно и съществително, напр. *Горно брест*, *Горно Драган* (ДСДМ), *Горно кръст* и *Долно кръст* (Раз.), *Белите брег*, *Горно Гарван*, *Лесичето дупки* (Вгр.), *Крив изворе*, *Големà коритà* (Асгр.), *Голями Мèчо кàмене*, *Горно равнищà* (Първ.), *Габрово кладенец*, *Мдино гроб* (Ср.).

Сред тези имена могат да се открият няколко типа.

1. Главна част – съществително от мъжки род, подчинена част – прилагателно в среден род: *Абазово явор*, *Долно кръст*, *Кюлюмово брег*.

2. Главна част – съществително в мъжки род, подчинена част – прилагателно в женски род: *Бабина Тодорина кладенец*.

3. Главна част – съществително в женски род, подчинена част – прилагателно в среден род: *Машалово поляна*, *Тепальково уденица*.

4. Главна част – съществително от среден род, подчинена част – прилагателно в женски род: *Видовата лъкò*, *Даменовата лъкò* (Вгр.), *Волча падалò* (Асгр.)

Тези четири типа обхващат имена, в които и главната, и второстепенната част са в единствено число, т.е. отклоненията в съгласуването са само по род. Наблюдават се и МИ, в които отклоненията в съгласуването са и по число.

5. Главна част – съществително в мъжки род, единствено число, подчинена част – прилагателно в множествено число: *Белите брег* (Вгр.).

6. Главна част – съществително в множествено число, подчинена част – прилагателно в среден род, единствено число: *Горно равнищà*, *Долно лозя* (ДСДМ), *Лесичето дупки*.

7. Главна част – съществително в множествено число, подчинена част – прилагателно в женски род, единствено число: *Го-*

лемà коритà, Импова градìни (Вгр.). Последното име е отбелязано на с. 82 с (?!), а в речника формата е *Импова градìна... Липсата на съгласуване е необяснима*. (Балкански 1998:168).

8. Главна част – съществително в събирателна форма, подчинена част – прилагателно в мъжки род, единствено число: *Големà коритà*.

Причините за отклоненията в съгласуването могат да се потърсят в особеностите на диалектите, на чията основа са създадени съответните топоними.

За имената от първия тип с голяма доза сигурност може да се предположи влияние на членната форма *-о* за съществителните от м.р.,ед.ч., т.е формата на *МИ Кùртово дол* е получена след асимилация, контракция и елизия от първоначално **Кùртовийо дол*. Подобно развитие предполага и Балкански 1998:82 за *МИ Гòрно Гарван (<Горнийо)*, но за *Горùмово клàденец* авторът посочва (:*Горùновия*), а в речника (с.146) намираме форма *Горùмово клàденче*.

Също с членната форма, но чрез аналогия и под влияние на формата на членуването определяемо К. Попов 1979:60 обяснява случаите на отклонения в синтактичното съгласуване в Разложко: *Амово извор* от *Изворо*, *Елчино даб* от *Дабо*.

С членна форма *-а* и фонетични промени на диалектна почва може да се обясни и единственият пример от втория тип: *Бàбина Тодòрина клàденец* < **Бàбиния Тодòриния клàденец*, срв. по структура от същия район *МИ Дя̀авите Кùцаровите ниви*.

За тези, а и за други типове отклонения в съгласуването на основата на диалектен материал Й. Иванов 1972:539-540 предполага първоначално турско влияние, тъй като в турския език няма род, а в географския ареал на явлението (Вардарията, Воденско, Кайлярско, Корчанско, Драмско, отчасти в Гоцеделчевско и Родопите) до 1912 г. е имало значителен турски народностен елемент. Той цитира мнението и на други диалектолози - Ст. Кабанов за Тихомирския говор и Т. Бояджиев за някои села в Девинско и Гоцеделчевско. Анализирайки отклоненията в съгласуването, тези изследователи също допускат влияние на турския език в говора на българомохамеданите в изследваните от тях селища. Трябва да се посочи обаче, че Т. Бояджиев изследва несъгласуваната употреба на причастията и предполага влияние на смесва-

нето на третоличното местоимение в тези говори или влияние на формата на причастието в безличните дателни конструкции, но подчертава, че при прилагателните такава употреба не се наблюдава.

Й. Иванов отхвърля влиянието на членната форма поради наличието на членувани определения с членна форма за ср.р. и посочва, че в говора на драмските села и в Гоцеделчевско няма членна форма **-о (-от)** в неударена позиция.

Същият автор, анализирайки топоними от района между Долна Струма и Долна Места, отбелязва, че явлението е характерно за местните говори и се дължи на турско влияние (Иванов 1982:59).

Имена от първия тип откриваме в Михайловградско - *Банково връ(х)*, *Баново лялякѝш*, и в Берковско - *Бѝжево ореѝак*, *Гайтаново пожѝр*. Добре известно е, че в тези райони влиянието на турския език е незначително. В по-голямата част от местните говори членната форма за съществителните от м.р., ед.ч. е **-о**. Д. Михайлова обяснява случаите на формално отклонение от синтактичното съгласуване именно с особеностите на членната форма. Според нея вероятно членната форма е прибавена към простата форма на прилагателното. Този начин на членуване е запазен в говори от Източна Мизия, напр. *негова брат*, *негова син* (Михайлова 1984:64, Михайлова 1986:42).

Тези факти решително доказват тезата, че при имената от 1. и 2. тип причина за отклоненията в синтактичното съгласуване е членната форма. Дали тя е прибавена към простата форма на прилагателното или членуваното прилагателно е претърпяло редица фонетични промени на диалектна почва, е без особено значение. Влиянието на турския език в тези случаи би трябвало да се игнорира.

Сред имената от първия тип има няколко, чиято главна част не е съществително нарицателно, а е съществително собствено - топоним, напр. *Гѝрно Раян*, *Гѝрно Кръста* (ДСДМ), *Дѝлно Гѝрван* (Вгр.). Ив. Дуриданов 1958:96-97 отбелязва, че при някои български селищни названия, които първоначално са били нарицателни от м.р. в мн.ч., се наблюдава обезсмисляне на собствените им по начало граматически категории род и число въпреки запазването на ясни морфологичен показател. Това ясно личи при свързването им с определен елемент, който приема формата за ср.р., ед.ч.

вероятно поради мислено съгласуване със село, напр. *Горно Камарци* (Пирдопско), *Долно Белотинци* (Мих.) и др. Тази тенденция е засегнала в Първомайско и местностни названия - *Горно равнищà* и *Долно равнищà*.

Анализирайки случаите на отклонения в синтактичното съгласуване при МИ, които по структура са словосъчетания от прилагателно и съществително, откриваме посочената от Ив. Дуриданов тенденция и в други райони. Като главна част в словосъчетанието функционира топоним, а определението – най-често *горно* и *долно*, е в ср.р., ед.ч., защото вероятно мислено се съгласува с място, напр. *Горно Драгàн*, *Долно Кòзян* (ДСДМ), *Долно Гàрван* (Вгр.)

Особено показателни са примерите, в които главната част на словосъчетанието е членуван топоним, напр. *Горно Дру̀ма*, *Горно Кр̀ста* (ДСДМ), *Долно ч̀ало* (Раз.). В последното име главната част в словосъчетанието е членуваното с членна форма **-о** съществително от м.р. *чал*. Срв. в същия район *Камен̀иà чал*, *Кот̀ечкиа чал*, *М̀ечи чал*, *Ч̀ало*.

Генерализираната употреба на прилагателни в ср.р., ед.ч. в говорите на някои селища Й. Иванов 1972:541 обяснява като резултат от загуба на съзнание за мъжки род.

Бихме могли да добавим, че в топонимията подобна генерализация обхваща и словосъчетанията, чиято главна част е съществително в множествено число, напр. *Долно лоз̀я* (ДСДМ), *Горно равнищ̀а* (Първ.), т.е. имена от б. тип. И тук формалната липса на съгласуване може да се обясни както с мислено свързване с място, така и с възприемането на главната част в словосъчетанието като самостоятелен топоним.

В шестия тип по-особено място заема МИ *Лес̀ичето д̀упки*, където липсата на съгласуване е обяснена с отсъстващата събирателна форма на *дупка* (Балкански 1989:191).

В третия тип МИ, при които наблюдаваме отклонения в съгласуването, има два примера. Посесивно прилагателно в ср.р., ед.ч. пояснява съществително в ж.р., ед.ч.: *Маш̀алово пол̀яна* (Тр.) и *Теп̀альково уден̀ица* (Ср.). И в този случай е възможно да предположим мислено съгласуване с място. Не е изключено в съзнанието на населението определената местност да функционира с по-общо название, напр. **Теп̀альково(то)*, а конкретизацията да

се извършва в потока на речта и да се получава своеобразна контаминация между по-общото и конкретното название. Срв. имената на съседните местности *Тепалькьовата каба* и *Тепалькьовата уденица* край с. Бистрец, Ср.

В четвъртия тип отклонения в съгласуването на онимите има две групи имена. Всички топоними от първия вид са от Велинградско и са образувани със съществителното *лъкò*. Формално, според окончанието си, това е съществително от ср.р. Според особеностите на говора обаче това *-ò* е закономерен рефлекс на голямата носовка от окончанието за винителен падеж на имената от ж.р. (Балкански 1989:74). Ето защо съвсем логично определенията към съществителното от ж.р. *лъкò* също са в ж.р.: *Видовата*, *Влаовата*, *Даменовата*. Във втората група имена от този тип единствен пример е *МИ Вòлча падàло* (Асгр.). Вероятно и тук би трябвало да се предположи фонетична промяна на диалектна почва.

В малка част от топонимите се наблюдават отклонения в съгласуването и по число. От Велинградско е топонимът *Бèлите брег*, (5. тип) с пояснение *по-рядко Бèлите брèгове* (Балкански 1989:82, 125). Пак от същия район е и онимът *Борикàрските компьрница* (с.82), но в речника е с форма *Борикàрските компьрници* (с. 128). Може да се предположи, че тези оними функционират в речта чрез свои варианти, напр. *Бèлия брег* и *Бèлите брèгове* и в някои случаи се получава контаминация между двете форми. Вероятно подобен е случаят и с *МИ Импова градìни* (вж. 7. тип).

Към 7. тип е причислен и топонимът от с. Павелско, Асгр. *Големà коритà*. Мястото представлява извор с водопойни корита и ливади (Костадинов1997:182). На с. 116 в параграф *Промяна на рода името* е пояснено чрез (*нагледна несъгласуваност*). На с. 79 за същото название е посочен и вариант *Голямите коритà*. И в този случай може да се предполага контаминация между двата варианта на онима. Ако вземем под внимание и общият вид на местността, т.е. обстоятелството, че освен извор с водопойни корита там има и ливади, може да се допусне, че за същата местност се е употребявало и названието **Големà ливàда*. Ударението на прилагателното би могло да бъде показател за по-голямата старинност на предполагаемото име с главен елемент *ливàда*, което по-късно е изместено от названието с главен елемент *коритà*.

Тези догадки би трябвало да бъдат потвърдени чрез анкета на терена.

Проблеми със съгласуването по число създават и различните диалектни форми на съществителните на **-е**, които в някои случаи функционират като събирателни, а в други случаи - като особени форми за мн.ч. При съгласуването с такива съществителни прилагателните обикновено са мн.ч., срв. в Първомайско *Гòрни-те герèне*, *Мèчкините камъне*, но и в ср.р., ед.ч. – *Турско герèне* и *Турските герèне* (Дуриданов 1958:95). Вероятно от първоначална форма **Криви изворе* и контракция в сандхи е получен топонимът *Крив изворе* (Асгр.), който е единствен пример за 8. тип отклонения в съгласуването на словосъчетанията.

Неустановеността на формата на **-е** на съществителните ясно личи в няколко МИ от Първомайско. В онима *Мèчо камене* съществителното е в събирателна форма и закономерно прилагателното е в ср.р., ед.ч. В производните от този оним *Голя̀ми Мèчо камене* и *Малки Мèчо камене* същата форма вече се схваща като множествено число, за което говори и съгласуването с прилагателните *голям* и *малък* (Дуриданов 1958:95).

Особен случай на отклонение в съгласуването представят сложните словосъчетания, които се състоят от две посесивни прилагателни и съществително. Прилагателните са производни съответно от родовото (фамилното) и личното име на притежателя на съответния имот, а съществителното уточнява вида на имота. Впрочем, става дума не за прилагателно от **РИ**, за успоредна форма със самото **РИ**. В Средецко този модел е във вида прилагателно от **РИ** + прилагателно от **ЛИ** + съществително, напр. *Васи́лов Стоя̀новата воденѝца*, *Кòстов Ива̀новите лъ̀кички*, т.е. ‘воденицата на Стоян Василев’, ‘лъкичките на Иван Костов’.

В Троянско местата на прилагателните са разменени, т.е. там моделът е прилагателно от **ЛИ** + прилагателно от **РИ** + съществително име, напр. *Дан̀човите Бо̀чов воденѝци*, *Ива̀новата Къ̀ннов колѝба*, т.е. ‘воденицата на Данчо Бочов’, ‘колибата на Иван Къннов’. Интересно е, че и в двата случая съгласуването се извършва с прилагателното, производно от **ЛИ**. Родовото (фамилното) име остава несъгласувано по род и число с определяемото, **РИ** не е и членувано. Може да се предположи, че **РИ**, независимо от мястото му в словосъчетанието, има само допълнителна, уточняваща фун-

кция и по тази причина то не се съгласува.

При анализа на отклоненията в съгласуването между компонентите на слососъчетания от съществително и прилагателно, които функционират като топоними от различни райони, могат да се направят следните изводи.

1. Отклонения в съгласуването се наблюдават при незначителен брой топоними – около 55 от изследваните тук райони. Трябва да подчертаем, че обект на проучване са само онези словосъчетания, чиято главна част е съществително от домашен произход. Словосъчетанията, в чието образуване участват заемки, ще бъдат предмет на друго изследване. На фона на огромното множество топоними, образувани от прилагателно и съществително, отклоненията в съгласуването могат да се разглеждат като изключения.

2. Основна причина за отклоненията в съгласуването са диалектните особености на районите, където са създадени и функционират топонимите. Тези особености могат да се проявяват както на фонетично (4. тип), така и на морфологично (1., 2., 8. тип) или лексикално (3., 5., 7. тип) равнище.

3. Забелязва се своеобразно генерализиране на формата за ср.р., ед.ч. на прилагателните, най-вече *горно*, *долно*, когато поясняват друго местно или селищно име (6. тип). В тези случаи може да се предполага мислено съгласуване с *място* или *село*.

4. Предложеният тук анализ не претендира за изчерпателност. Изследваното явление е проследено в осем бивши околии и в територията между Долна Струма и Долна Места. За да бъдат изводите по-категорични и за да се направи пълен типологичен анализ на отклоненията в съгласуването при топонимите, необходимо е да се проучи материал от цялата българска езикова територия. Едва тогава бихме могли да кажем дали очертаващите се тук тенденции имат закономерен или случаен характер.

ЛИТЕРАТУРА:

Б а л к а н с к и, Т., Местните имена на Чепинското краище (Велинградско), Велико Търново, 1998.

Б е ч е в а, Н., Местните имена в Грудовско (Средецко), С, 1998.

Д у р и д а н о в, Ив., Топонимията на Първомайска околия, Годишник на

- Софийския университет, Филологически факултет, т. ЛП, 2, 1956-1957, С, 1958.
- И в а н о в, Й., Случаи на разколебаване на синтактичното съгласуване в някои български говори, *Български език*, 1972, кн. 6.
- И в а н о в, Й., Местните имена между Долна Струма и Долна Места, С., 1982.
- К о в а ч е в, Н., Топонимията на Троянско, С., 1969.
- К о в а ч е в, Н., Българска ономастика. Спецкурс, Велико Търново, 1982.
- К о с т а д и н о в, К., Местните имена в Асеновградско, ИК "Екобелан", 1997.
- М и х а й л о в а, Д., Местните имена в Михайловградско, С., 1984.
- М и х а й л о в а, Д., Местните имена в Берковско, С., 1986.
- П о п о в, К., Съвременен български език. Синтаксис, С., 1974.
- П о п о в, К., Местните имена в Разложко, С., 1979.